

סקר עמדות בני נוער ביחס לדמוקרטיה ולחינוך לדמוקרטיה

תמי הופמן ומיטל ברון בסיוע מרכז גוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה

1. רקע

מטרת הסקר היא להציג נקודת מבט נוספת לדיון אודות חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הישראלית. מסמך העקרונות שנכתב על ידי קבוצת מומחים, לקראת הכנס על שם ירון אזרחי, התבסס על דו"חות מדיניות שנכתבו בנושא זה לאורך השנים ועל הניסיון והידע המקצועי של השותפים והשותפות בקבוצת העבודה. הטענה אודות הפער הקיים בתחום החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך מגובה במחקר ובדו"חות שנסקרו במסגרת כתיבת מסמך העקרונות, אך לרוב, היא אינה מקושרת מבחינה אמפירית לקהל היעד של חינוך זה, קרי – לעמדותיהם של בני ובנות הנוער בישראל. לאור זאת, ישנה חשיבות להצגה ולבחינת העמדות של בני ובנות הנוער ביחס לדמוקרטיה ולחינוך לדמוקרטיה. ממצאי הסקר, שנערך בין החודשים: ספטמבר-אוקטובר, יכולים לאשש או להפריך טענות בפערים הקיימים בתחום זה, ולסייע בחידוד ההמלצות ובהגדרתן באופן מותאם למציאות העכשווית.

סקר העמדות הופץ בקרב בני ובנות נוער בישראל במשך כשלושה שבועות, מסוף ספטמבר ועד לאמצע אוקטובר 2020. תקופה זו מאופיינת בשיאו של הגל השני למשבר הקורונה והסגר שבא בעקבותיו. בנוסף, התקופה הנוכחית בישראל מתאפיינת באי יציבות פוליטית ובחוסר אמון הולך וגדל של הציבור במוסדות השלטון הבא לידי ביטוי בהפגנות המתקיימות בכל רחבי הארץ העוסקות בדמוקרטיה לנוכח המשבר הפוליטי.

ממצאי הסקר מאפשרים מבט ממוקד על התקופה הנוכחית מתוך הבנה שההקשרים הפוליטיים החברתיים, הבריאותיים והכלכליים משפיעים באופן ישיר על עמדות בני הנוער ומכאן גם יכולים להציע כיוונים לקידומו של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך.

שיטה ומדגם

הסקר הופץ בקרב בני ובנות נוער בישראל בשיטת "כדור השלג" בשלושה אופנים מרכזיים:

1. פניה למגוון רחב של מחנכים ומחנכות, אבות ואמהות, מדריכים ומדריכות לבני ולבנות נוער על מנת שיפיצו את הסקר במגוון פלטפורמות, לרבות: רשתות חברתיות, קבוצות וואטסאפ, דואר אלקטרוני והודעות אישיות.
2. פניה ישירה לקבוצות בני ובנות נוער למענה על הסקר במעגלים שונים, כגון: תנועות נוער, בתי ספר, מסגרות התנדבות, קבוצות וואטסאפ, רשתות חברתיות ולקבוצות עניין פתוחות ונגישות בתחומי עניין מגוונים של פנאי, תרבות וחברה. כל זאת תוך כדי הקפדה על הפצת הסקר במעגלים רחבים ככל הניתן לבני ולבנות נוער ממגזרי חינוך שונים ומגוונים, מכל חלקי הארץ.
3. פנייה על סמך היכרות של החוקרות לקבוצות מובחנות של מחנכים ושל ארגונים, בעיקר בתחום החינוך הבלתי פורמלי, להפצת הסקר בקרב קבוצות בני נוער ממגזרים שונים ומתחומי עניין שונים.

המענה לסקר היה וולונטרי ואנונימי. המדגם כלל 610 בני ובנות נוער משלושה מגזרי חינוך על פי גודלם היחסי באוכלוסייה הכללית: ממלכתי, ממלכתי-דתי וערבי. ניתנה האפשרות למשיבים ולמשיבות על הסקר להשיב "אחר" אם הם משתייכים למגזרי חינוך אחרים, כמו: זרמים משלבים, חינוך חרדי, חינוך התיישבותי, בתי ספר ייחודיים וכדומה. על הסקר השיבו בני ובנות נוער ממגוון מקומות ברחבי הארץ, בפילוח גיאוגרפי שכלל יישובים, ערים, מועצות מקומיות, כפרים, מושבים וקיבוצים מהדרום ועד לצפון.

2. מבנה וניתוח הסקר

הסקר כלל 48 שאלות, מתוכן שאלה אחת פתוחה – "מה זה אומר מדינה דמוקרטית מבחינתך?" השאלה הפתוחה הופיעה כשאלה הראשונה בשאלון והתשובות עליה ניתנו באופן אינטואיטיבי על ידי המשיבים והמשיבות לסקר. במובן זה, התשובות מספקות הצצה מעניינת לאסוציאציה המיידית העולה לבני ולבנות הנוער כאשר הם נדרשים להגדיר מהי דמוקרטיה. ניתוח איכותני של ההיגדים הוצלב עם נתוני הסקר הכמותיים כדי להציג היבט נוסף לנתונים הכמותיים. הניתוח האיכותני כלל מיפוי של שדות סמנטיים של המושגים שהוצגו בהיגדים תקפים בכלל המדגם. בסך הכול: 572 היגדים מהם 489 היגדים של בני הנוער היהודים ו-83 היגדים של בני הנוער הערבים.

ניתוח הנתונים נעשה לאחר קבלת כלל תוצאות המדגם וסגירת הסקר למשיבים נוספים. תחילה נעשה פילוח לכלל המדגם באחוזים, ולאחר מכן לפי מגזר/פיקוח ביחס לכלל המדגם ובאופן השוואתי. בנוסף, נעשה פילוח לפי שכבת גיל (כיתות ז'-י"ב) ולפי מגדר. הנתונים המוצגים בניתוח הנוכחי של הממצאים יתמקדו בהשוואה בין מגזרית.

נציין כי תשובות זהות שחזרו על עצמן כמענה גנרי לכל השאלות ושתשובות שאינן מתייחסות באופן ישיר לשאלה הפתוחה שנשאלה במסגרת הסקר, לא נלקחו בחשבון בחישוב תוצאות המדגם והוסרו ממנו. כמו כן, לא ניתנה האפשרות הטכנית לענות על הסקר למי שהצהיר שאינו בגיל המתאים או בכיתה המתאימה שהוגדרו לצורך מענה על הסקר.

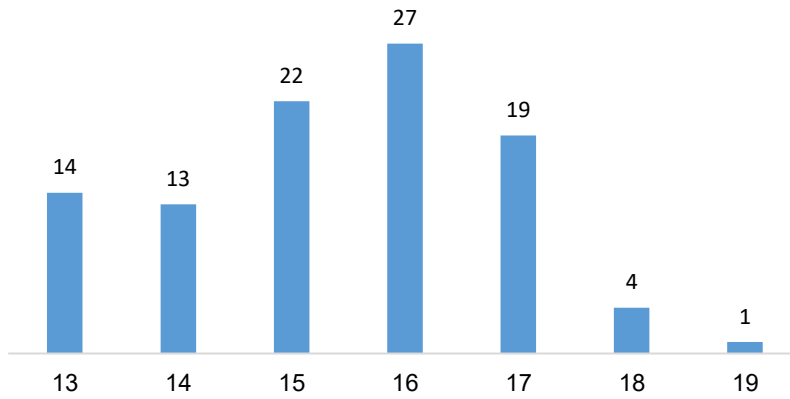
נתוני הסקר מוצגים בשלוש קטגוריות מרכזיות:

- עמדות בנוגע לדמוקרטיה בתקופה הנוכחית
- עמדות וידע בנוגע לעקרונות הדמוקרטיה
- חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה בבית הספר.

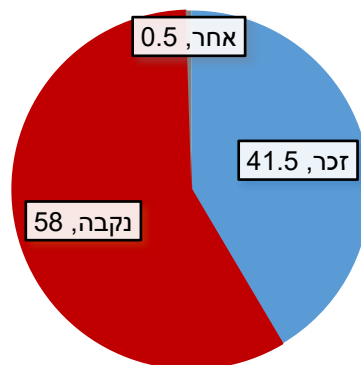
3. נתונים כלליים:

מאפייני המדגם הכמותי

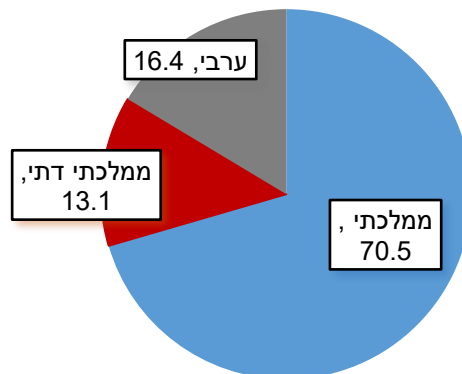
פילוח המדגם לפי גיל (%)

מגדר (%)

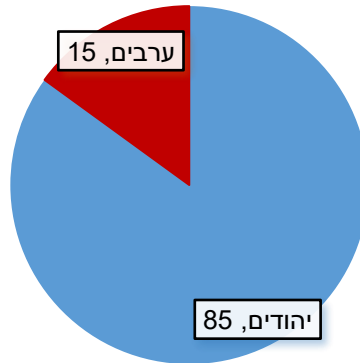
פיקוח/ מגזר חינוך (%)

מאפייני המדגם האיכותני (היגדים פתוחים)

מספר היגדים תקפים¹ 572 - מהווים 94% מכלל המדגם (מתוך 610 משיבים)

פיקוח/ מגזר (%)

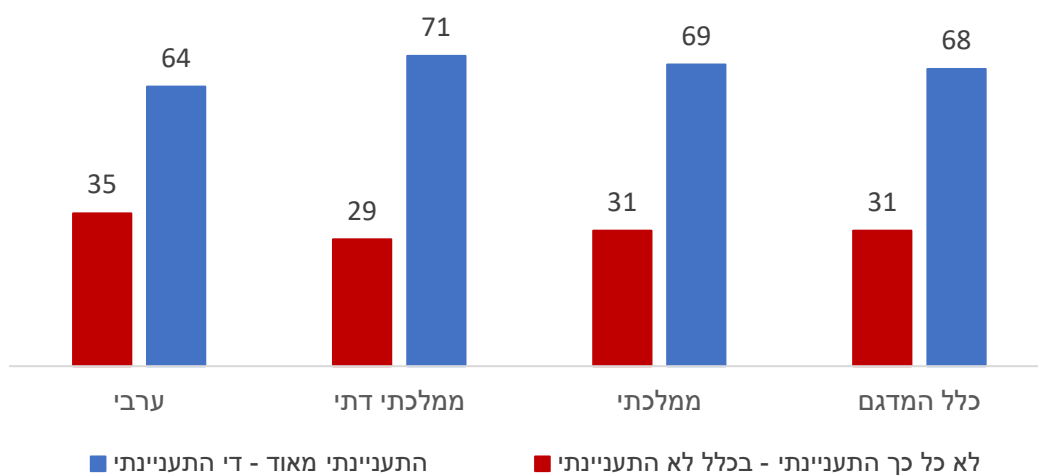

4. עמדות בתקופת בחירות ומשבר פוליטי

באיזו מידה התעניינת בבחירות לכנס שנערכו בשנה האחרונה?

שלוש מערכות בחירות התקיימו במהלך השנה האחרונה. התעניינות בני הנוער בבחירות בתקופה זו גבוהה במיוחד. אחוז גבוה זה משקף את המשבר הפוליטי הנוכחי והשיח הציבורי המתקיים סביבו בכל המרחבים (תקשורת, רשתות חברתיות, משפחה וחברים וכו').

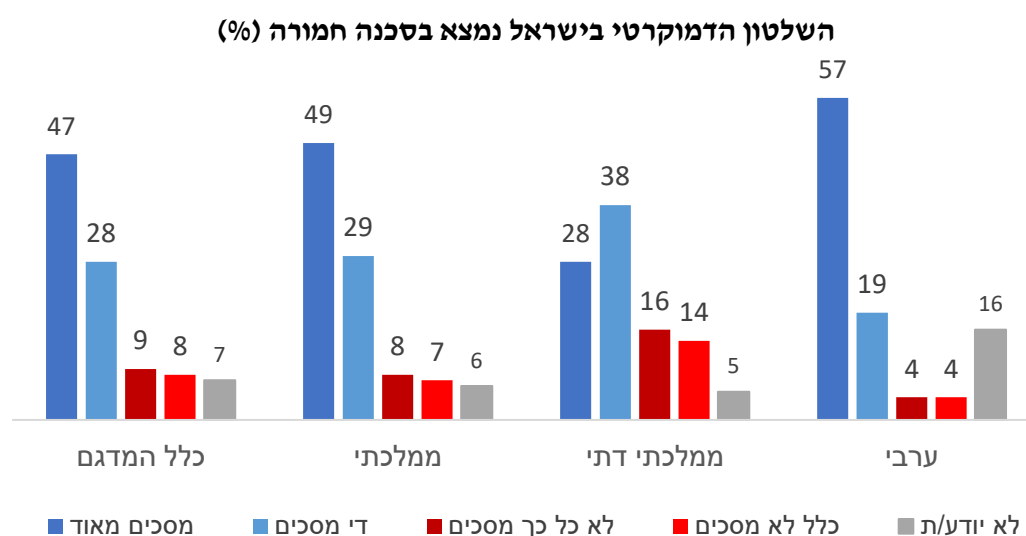
באיזו מידה התעניינת בבחירות לכנס שנערכו בשנה האחרונה? (%)

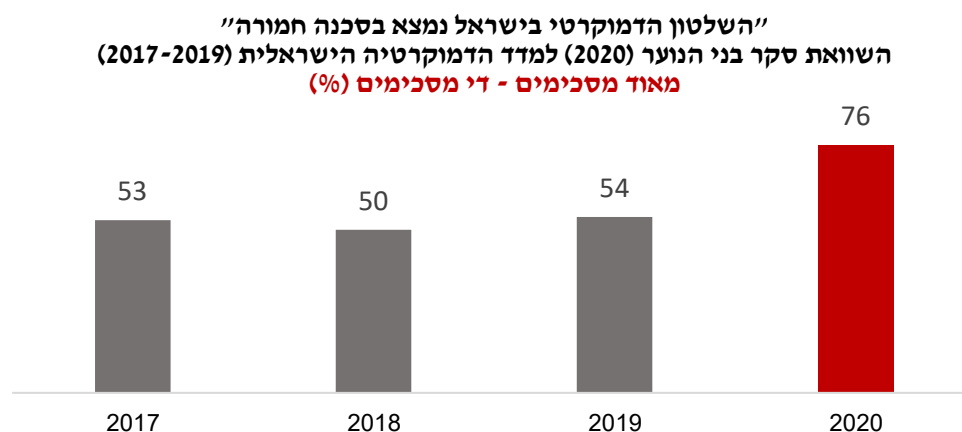
¹ היגדים שכללו תשובות כמו "לא יודעת" או שהציגו תשובה לא רלוונטית לשאלה, הוסרו. הניתוח נעשה רק על היגדים התקפים.

השלטון הדמוקרטי בישראל נמצא בסכנה חמורה

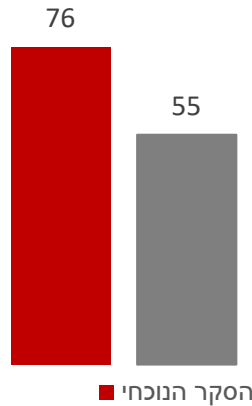
היגד זה ביקש לבדוק באיזו מידה בני ובנות הנוער מסכימים עם הטענה בדבר יציבות השלטון הדמוקרטי בישראל בעת הזו. תוצאות הסקר הנוכחי מלמדות על הסכמה רחבה מאוד בכלל המדגם 47.4% מסכים מאוד ו- 28.4% די מסכים, עם הטענה שהשלטון הדמוקרטי בישראל נמצא בסכנה חמורה. הסכמה רחבה זו מאפיינת גם כל מגזר בנפרד עם הבדלים מסוימים. במגזר הממלכתי התוצאות תואמות את כלל המדגם ובמגזר הממלכתי דתי ובמגזר הערבי קיימים הבדלים בין שתי רמות ההסכמה ביחס הפוך. אחוז גבוה יותר במגזר הערבי מסכים מאוד עם הטענה (57%) לעומת 27% המסכימים מאוד עם הטענה במגזר הממלכתי דתי. לעומת זאת, אחוז גבוה יותר במגזר הממלכתי דתי די מסכים עם הטענה (37.5%) לעומת 19% במגזר הערבי.

היגד זה מעניין במיוחד בהשוואה לאותה השאלה במדד הדמוקרטיה הישראלי של המכון הישראלי לדמוקרטיה הפונה לאוכלוסייה של מבוגרים (הרמן, 2019). במדד הדמוקרטיה הישראלית 2019 נעשה פילוח של כלל המדגם לשאלה "השלטון הדמוקרטי בישראל נמצא בסכנה חמורה" לפי שנים (בין השנים: 2017 – 2019) התרשים הבא מציג את תוצאות המדגם שנערך בהשוואה לעמדות בני ובנות הנוער בסקר הנוכחי המסומן באדום (די מסכים 28.4% ומאוד מסכים 47.4%):

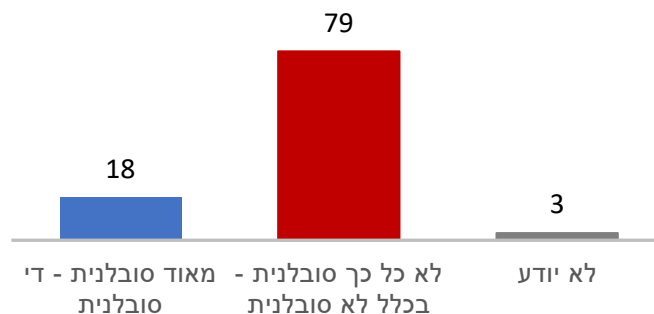
השוואה לקול הישראלי מרץ 2020
מאוד מסכימים - די מסכימים (%)

אמנם, השנה הנוכחית הציפה שיח קשה בנושא חשיבותה של הדמוקרטיה, יציבותה והסכנה לה. אלא ששאלת הסקר הזו שנמדדה בקרב מבוגרים גם כן על רקע המשבר הנוכחי מעלה תוצאה נמוכה משמעותית מעמדות בני הנוער (55%)² לעומת (76%) בסקר בני הנוער. כמו כן, האחוז הגבוה בכל מגזרי החינוך של שתי רמות ההסכמה עם היגד זה מחדד את העובדה שבני הנוער מודעים לנושא ומודאגים ממנו כמו כן, החשיבות בהטמעת העיסוק בדמוקרטיה ברמות השונות בקרב בני הנוער ולאפשר להם כלים להבין את המציאות הפוליטית עכשיו ובכלל. ההיגדים הפתוחים מציגים חיזוק לחשש זה. היגדים שונים מציגים היגדים המנוסחים על דרך השלילה לשאלה "מהי מדינה דמוקרטית?". למשל: "מדינה שבה אני לא צריכה לפחד להגיד את דעתי, והממשלה קשובה לכל המתרחש בה. מה שלצערי עכשיו לא קורה", או "מדינה עם ממשלה לא מושחתת". כ- 10% מכלל ההיגדים מציגים ביטויים של חשש, פחד וחוסר ביטחון בתשובה לשאלה מהי מדינה דמוקרטית.

נתוני המדגם לשאלה אודות מידת הסובלנות בחברה הישראלית, מדגימים גם הם הבנה רחבה של המציאות הישראלית הנוכחית. רוב מובהק של בני הנוער בכלל המגזרים שנדגמו מסכים עם הטענה שהחברה הישראלית היא לא סבלנית (לא כל כך סבלנית ובכלל לא סבלנית) כפי שמדגים התרשים הבא:

איך היית מגדיר/ה את רמת הסובלנות לדעות שונות של החברה הישראלית כיום? (כלל המדגם %)

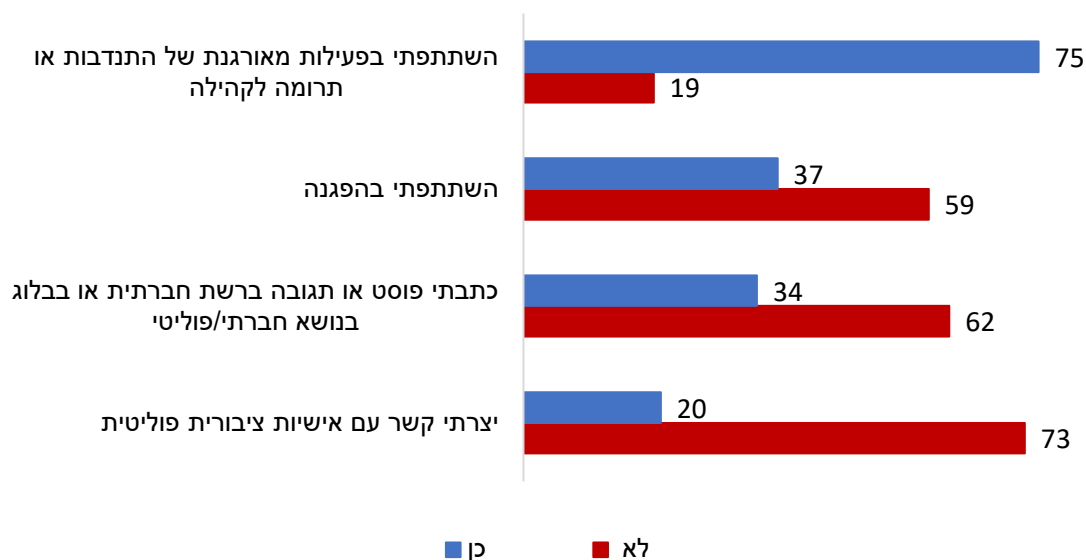

² נתוני הסקר "הקול הישראלי" שוקללו ביחס למדגם הקבוצות של סקר בני הנוער.

שני ההיגדים האחרונים מחזקים את ההנחה שבני הנוער מבינים וחשים את המשבר הנוכחי ומודאגים ממנו. יתכן ונתונים אלה משקפים את הנוכחות הרבה יותר של בני הנוער ברשתות החברתיות בהן מתקיים שיח אלים ומתלהם במיוחד. אבל זה גם מחזק את הצורך במתן כלים וידע להתמודדות עם מציאות זו. בתי הספר הם מרחב אפשרי לעשות זאת.

בצל מגפת הקורונה והמשבר הפוליטי הנוכחי, מתקיימות במרחב הציבורי פעולות אזרחיות המשקפות תודעה חברתית אזרחית. ביקשנו לבדוק כיצד בני הנוער משתתפים בפעילויות שכוחות המבטאות מעורבות אזרחית פעילה. הנתונים הבאים מציגים ארבע דוגמאות לפעילויות שהן חלק מהתהליכי החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה שראוי שיבואו לידי ביטוי במערכת החינוך:

ביטויים לאזרחות פעילה - כלל המדגם שהשיב כן/לא (%)

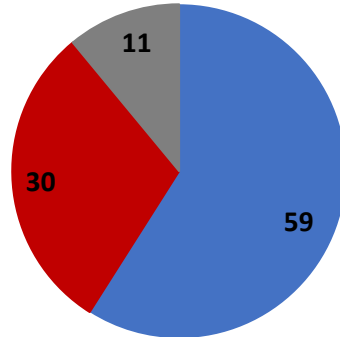
הנתונים מציגים פער מאוד גדול בין אחוז ההשתתפות בפעילויות של התנדבות ותרומה לקהילה של בני הנוער מכל המגזרים ללא הבדלים ניכרים ביניהם, לעומת ביטויי הפעילות האחרים. ניתן להסביר פער זה בעובדה שנושא המעורבות החברתית מוגדר מאז 2015 כחלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים וכקריטריון לקבלת תעודת בגרות. אחוז המשתתפים בהפגנות (37.4%) ואחוז ההשתתפות בכתיבה ברשתות בנושאים פוליטיים וחברתיים (33.6%) משקפים מעורבות מסוימת הניתנת להסבר על רקע התקופה הנוכחית והמאבקים החברתיים והפוליטיים המתקיימים בה במרחב הציבורי. סביר להניח שחלק מסוים מהמשיבים משתתפים יחד עם חבריהם ומשפחותיהם באירועי הפגנה שונים. עם זאת, שלושת הביטויים של הפגנה, פעולה ברשת החברתית ופניה יזומה לאיש/אשת ציבור אינם מהווים מרכיב שכיח בפעילות בני הנוער ויתכן ומלמדים על הבנה מצומצמת של מגוון האפשרויות העומדות בפני אזרחים במדינה דמוקרטית לפעול ולקדם רעיונות ויוזמות המשפיעות על חייהם. בנוסף, האחוז הגבוה של המעורבים בכל המגזרים במעורבות חברתית וקהילתית, מלמדת על האפשרות להטמיע מהלכים מסוג זה במסגרת בית הספר.³

³ קיים ויכוח במחקר בארץ ובעולם לגבי יצירת מחויבות להתנדבות מטעם מוסדות חינוך. מדוע לחייב בפעולה שהיא במהותה אמורה להיות וולנטרית ומתוך רצון פנימי עמוק לסייע לסביבה. עם זאת, מהלכי ההתנסות במעורבות והתנדבות הם מרכיבים של פעולה אזרחית חשובה שמערכת החינוך היא זירה מרכזית להכיר ולתרגל פעילויות מסוג זה.

5. עמדות בנוגע לעקרונות דמוקרטיים בעת הזו

בדמוקרטיה הרוב קובע את החוקים והם מחייבים תמיד (%)

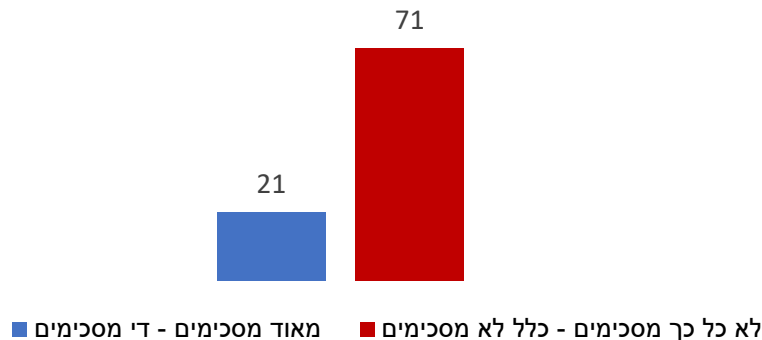
■ לא יודעת/ת ■ לא כל כך מסכים - כלל לא מסכים ■ מסכים מאוד - די מסכים

היגד זה משקף רוב גורף בכלל המדגם התואם גם את הפילוח המגזרי בדבר הטענה כי הכרעת הרוב מחייבת תמיד – 59% סימנו מסכים מאוד – די מסכים. פחות משליש מכלל המדגם לא הסכימו או לא כל כך הסכימו עם הטענה הזו. הכרעת הרוב היא אכן עיקרון מרכזי בדמוקרטיה אך ההנחה כי החלטות הרוב מחייבות תמיד, מחזקת את ההנחה בדבר תפיסה צרה של דמוקרטיה המסתמכת בעיקר על עיקרון הרוב ומתמקדת פחות בהיבטים של איזונים ובלמים וזכויות אדם ואזרח. ההיגדים הפתוחים מחזקים היבט זה עם ריבוי היגדים המגדירים מדינה דמוקרטית כמדינה שהזכות המרכזית בה היא זכות הבחירה בבחירות, או כזו שיש בה בחירות, וגם כאלו שהעיקרון היחיד המוצג בה הוא עיקרון "הרוב קובע". כך למשל היגדים המתאייחים לעיקרון הבחירות והזכות לבחור ולהיבחר כדבר המרכזי ו/או היחיד מהווים 34% מכלל המדגם. אליהם ניתן לצרף עוד 10% מכלל ההיגדים המציגים מדינה דמוקרטית כמדינה שבה "הרוב קובע" כמאפיין היחיד. בין כלל העקרונות והמאפיינים של מדינה דמוקרטית שהוזכרו בהיגדים הפתוחים, היגדים אלה קיבלו את המקום המרכזי ביותר ובכך תומכים בממצאי הסקר הכמותי כפי שהוצגו לעיל.

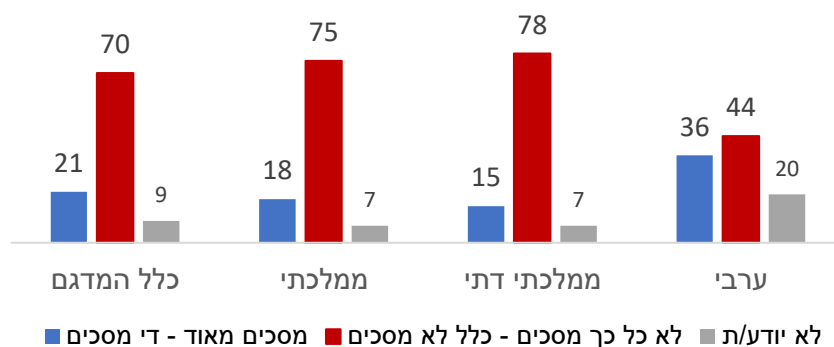
למרות התמיכה הגבוהה יחסית בתפיסה צרה של דמוקרטיה כפי שנראה כאן, רוב גורף של בני הנוער בכלל המדגם מבין כי הכמיהה למנהיג חזק ללא מגבלות אינה רצויה. דבר זה בא לידי ביטוי בהיגד הבא:

כדי לטפל בבעיות המיוחדות של ישראל יש צורך במנהיג חזק שלא מתחשב בכנסת, בתקשורת או בדעת הקהל (כלל המדגם %)

נתונים אלה מעניינים גם בפילוח המגזרי, שכן קיים פער משמעותי בין תפיסת המנהיג החזק בקרב בני הנוער הערבים (44% לא מסכים וכלל לא מסכים) לבין בני הנוער היהודים (78% ו 75% לא מסכים וכלל לא מסכים בממלכתי ובממלכתי דתי בהתאמה).

כדי לטפל בבעיות המיוחדות של ישראל יש צורך במנהיג חזק שלא מתחשב בכנסת, בתקשורת או בדעת הקהל (%)

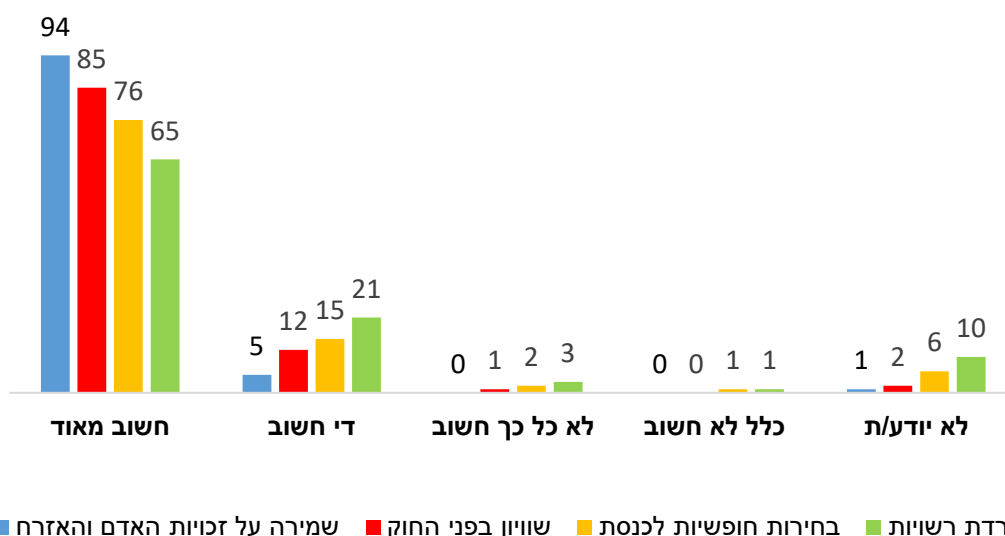
הנתונים של בני הנוער הערבים משקפים את המגמה של כלל המדגם, אבל בפער מהנתון של בני הנוער היהודים. ניתן להסביר פער זה על בסיס מאפייני דפוסי ההצבעה בחברה הערבית בישראל ברמה המקומית והארצית כפי שאלה מדווחים במחקר⁴. בנוסף, תפיסת המנהיג המתאים קשורה יותר בצרכים הייחודיים של החברה הערבית בישראל, ללא קשר לשאלה של מגבלות הכוח⁵ שאינם באים לידי ביטוי בהכרח בתקשורת, בכנסת ובדעת הקהל הישראלית כפי שאלה נחוות מנקודת המבט של החברה הערבית.

ההיגד הבא ביקש לדרג את מידת החשיבות של עקרונות שונים במשטר דמוקרטי. ככלל 60% ומעלה מכלל המדגם, ללא הבדל ניכר בין המגזרים דירגו את כל ארבעת העקרונות שנשאלו עליהם כחשובים מאוד. עם זאת, קיימים הבדלים משמעותיים בין העקרונות כפי שמדגים התרשים הבא:

⁴ מוהנד, מוצטפא, 2008. "דמוקרטיזציה, פוליטיזציה ומנהיגות: הפוליטיקה המקומית הערבית בישראל", בתוך: אסעד גאנס ופייסל עזאיזה (עורכים), האם ניתן לצאת מהמשבר? השלטון המקומי הערבי בישראל בתחילת המאה ה-21, ירושלים: כרמל, עמ' 87-114.

⁵ ראו: לביא, אפרים, מורסי אבו מוך, ח'דר סואעד, מאיר אלרן, 2020. החברה הערבית והבחירות לכנסת ה-22. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, המכון למחקרי ביטחון לאומי INSS.

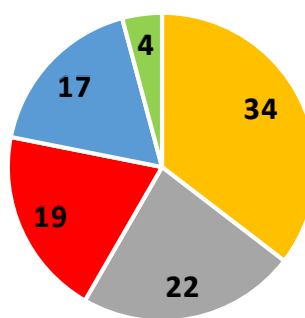
לדעתך, עד כמה כל אחד מהעקרונות הבאים חשוב במשטר דמוקרטי:

שני העקרונות שקיבלו רוב מובהק וברור לגבי חשיבותם, הם עיקרון זכויות האדם והאזרח ועיקרון השוויון בפני החוק. על פניו לאור נתונים אחרים בסקר, מובהקות זו נראית מפתיעה. בנוסף, היא אינה נתמכת בהיגדים הפתוחים שנסקרו במגזר היהודי, בהם התייחסות ישירה לשוויון בפני החוק וזכויות אדם ואזרח היא נמוכה משמעותית מהתייחסויות העוסקות בבחירות, זכות בחירה והכרעת הרוב. התרשים הבא מדגים את פילוח ההיגדים הפתוחים העוסקים בעקרונות אלה בכלל המדגם⁶:

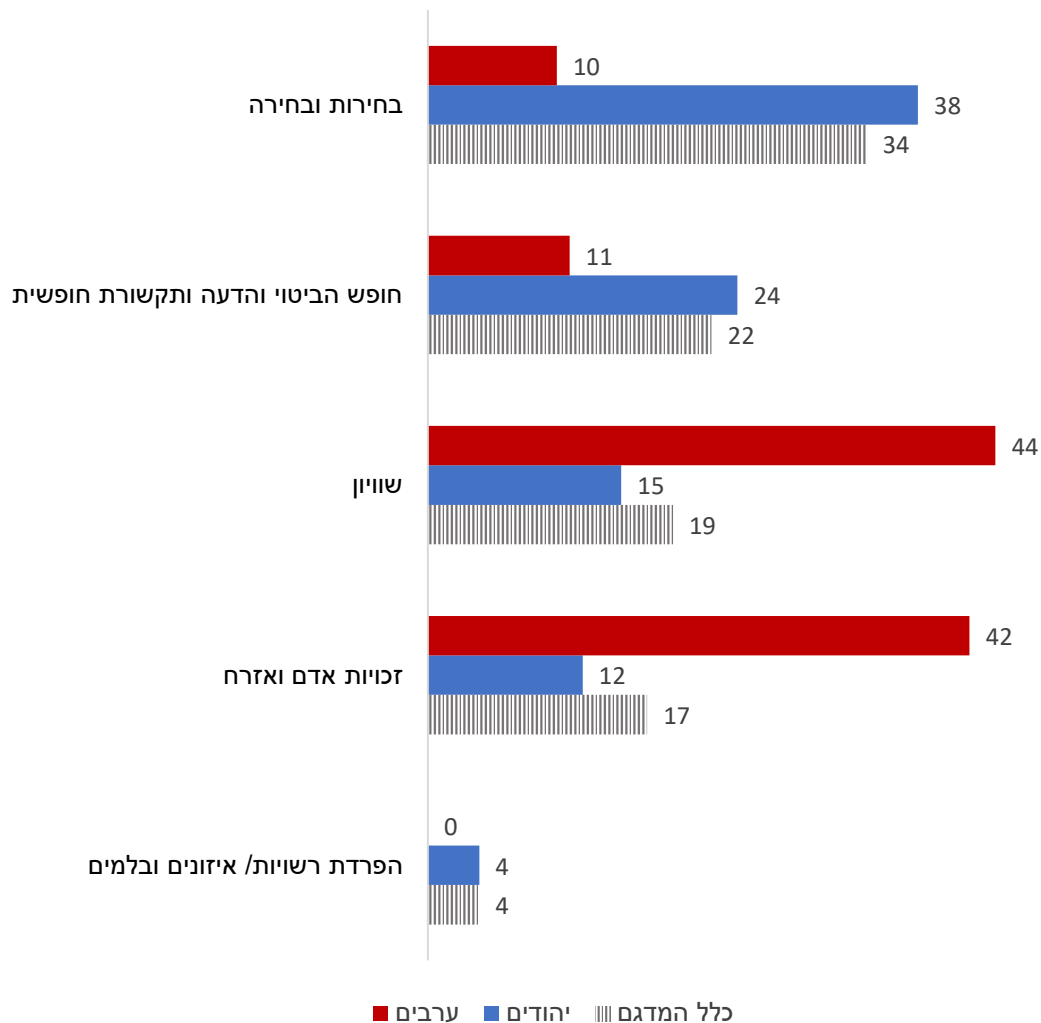
”מדינה דמוקרטית בשבילי היא...”
(התייחסות לנושאים המרכזיים שעלו על ידי כלל המדגם ב-%)

- בחירות ובחירה
- חופש הביטוי והדעה ותקשורת חופשית
- שוויון
- זכויות אדם ואזרח
- הפרדת רשויות/ איזונים ובלמים

⁶ היגדים שניסוחם מלמד על מידה מסוימת של הבנה של המונחים ולא רק ציון המילה הרלוונטית.

הנושאים המרכזיים שעלו בהיגדים הפתוחים לפי מגזר (%)

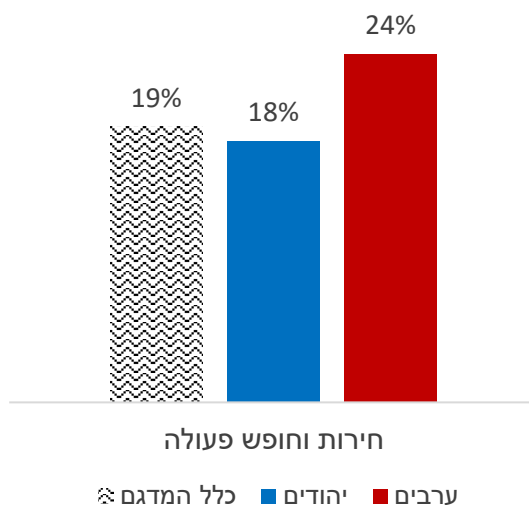

הפילוח המגזרי מעניין במיוחד. שכן ניתן לראות בו את היחס ההפוך בין סוגי העקרונות. כך למשל, היגדים העוסקים בשוויון הם בעלי נוכחות גבוהה מאוד בקרב בני הנוער הערבים בניגוד לבני הנוער היהודים. כך גם לגבי זכויות אדם ואזרח שבאים לידי ביטוי באחוז נמוך יחסית בקרב ההיגדים הפתוחים של בני הנוער היהודים. ממצא זה כביכול סותר את הממצאים בסקר הכמותי המציגים את נושא השוויון וזכויות האדם והאזרח כחשובים ביותר בקרב כלל המדגם.

יתרה מכך, הממצא אודות חופש הביטוי והתקשורת כנושא מרכזי הוא מעניין במיוחד, דווקא משום שאנו בתקופה שבה קיימת הצפה של מידע ושל חדשות כזב בערוצי התקשורת המרובים וברשתות החברתיות. על רקע זה, מפתיע האחוז הנמוך יחסית של ההיגדים המתמקדים בסוגיית חופש הביטוי, וכן לגבי זכויות אדם ואזרח במגזר היהודי.

הסבר אפשרי לסתירה זו הוא שבני הנוער בכלל המדגם אינם מתייחסים לשני עקרונות אלו במובנם המהותי, אלא מבינים אותם כמבטאים של חופש, יכולת בחירה, היעדר מגבלות שונות. השערה זו נתמכת בהיגדים הפתוחים. 19% מכלל המדגם הציגו היגדים שמשמעותם היא התייחסות לחופש ויכולת בחירה יותר מאשר הבנה והפנמה של זכויות אדם ואזרח. לדוגמה: "מדינה שבה יש לך יכולת בחירה וחופש" או בהיגד אחר "מדינה שיש בה זכויות וחופש". הרעיון הזה חוזר בהיגדים נוספים כמו למשל ההיגד "מדינה שבה יש לכל אזרח ואדם באשר הוא חופש לבחור במה שהוא רוצה להיות", וההיגד "מדינה שבה לכל אזרח יש בחירה חופשית".

התרשים הבא מדגים פילוח זה:

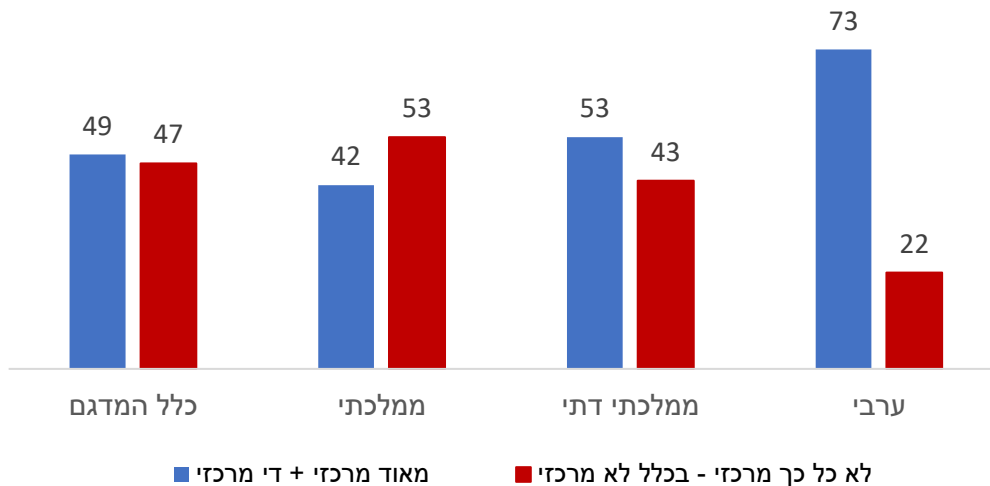

כך או כך, חשיבות ההפנמה של עקרונות אלה והבנתם היא חשובה לצורך קיומה של חברה דמוקרטית ואף כדי להשתתף באופן מושכל ואחראי בשיח הציבורי אודות המתח בין דמוקרטיה פרוצדורלית לדמוקרטיה מהותית. השימוש במונחים המפורשים של חופש ביטוי ודעה, זכויות אדם או זכויות אזרח או אפילו שוויון, לא בהכרח מלמד שההבנה של מהות המונחים הללו ברורה.

6. חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה בבית הספר

הסקר ביקש לבחון את עמדות בני הנוער בנוגע להיבטים שונים של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה בבית הספר. השאלה הראשונה עסקה באופן שבו בני הנוער תופסים את החינוך לדמוקרטיה כיעד בבית הספר שלהם.

להערכתך, עד כמה החינוך לדמוקרטיה הוא יעד מרכזי בבית הספר שלך? (%)

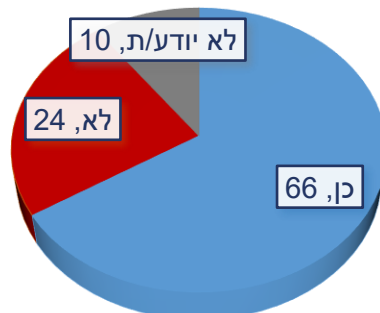
הנתונים הללו מדגימים הנחת מוצא שהחינוך לדמוקרטיה הוא יעד חשוב בבית הספר. הפער המשמעותי מצוי באופן שבו בני הנוער הערבים מתייחסים ליעד זה. 73% מגדירים את החינוך לדמוקרטיה כיעד מרכזי ודי מרכזי בבית הספר. גם אם בני הנוער הבינו את השאלה כיעד רצוי, הדבר מסמן את החשיבות שרואים בני הנוער הערבים ביעד זה. דבר זה נתמך גם בהיגדים הפתוחים בערבית המשקפים התייחסות לדמוקרטיה במובנה המהותי: חופש ביטוי, שוויון זכויות, זכויות אדם ואזרח וכמעט ללא התייחסות להיבטים של בחירות ועיקרון הרוב. הנתונים בקרב בני הנוער היהודים תואמים יותר לממוצע המדגם כאשר הפער קיים בחינוך הממלכתי, בו פחות ממחצית מבני הנוער (42%) רואים בחינוך לדמוקרטיה יעד מרכזי ודי מרכזי. זוהי תמונת מראה לנתונים של המגזר הממלכתי דתי שבו אחוז דומה (43%) דווקא מסמן יעד זה כלא כל כך מרכזי ובכלל לא מרכזי. עם זאת, בשני המקרים מחצית מבני הנוער היהודים אינם רואים בחינוך לדמוקרטיה יעד מרכזי בבית הספר. נתון זה נתמך גם בניחות מדיניות החינוך לדמוקרטיה דרך מיפוי חוזרי המנכ"ל המצביע על שוליות הנושא בבתי הספר.⁷

השאלות הבאות מתייחסות לפעילויות ספציפיות היכולות לסייע בחידוד האופן שבו חינוך לדמוקרטיה בפועל נתפס בבתי הספר. אחד הביטויים המרכזיים הבאים לידי ביטוי בתכניות החינוך החברתי בבתי הספר, בכל המגזרים הוא קיומה של מועצת תלמידים והתהליך המתקיים לקראת הבחירות למועצה בבית הספר. אמנם מועצת התלמידים אינה כוללת את כלל התלמידים אבל קיומה שכיח מאוד ומוגדר כחלק מפעילויות המקדמות מעורבות אזרחית וחינוך לדמוקרטיה.

⁷ הופמן, תמי, ומיטל ברון, 2020. "מה מספרים חוזרי מנכ"ל על החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך?", הצעה לסדר 32, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

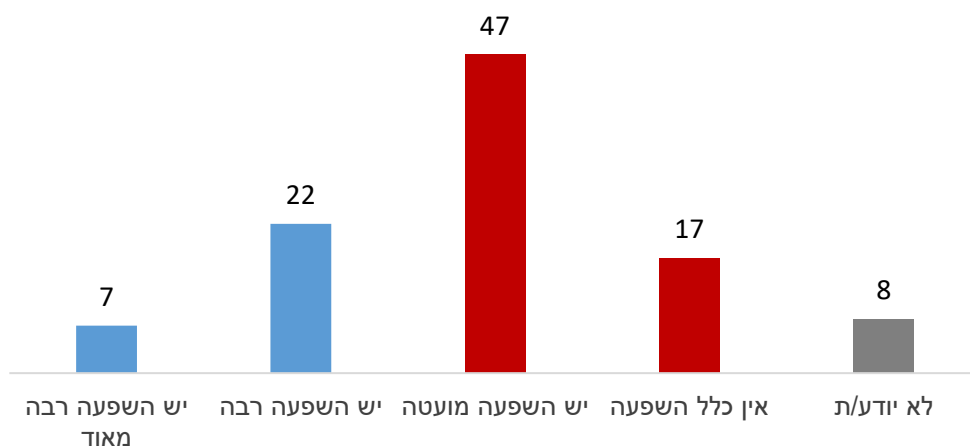
התרשים הבא מדגים את זאת. רוב מובהק (66%) של כלל המדגם ללא הבדל בין המגזרים הצהיר כי בבית הספר שלו/שלה מתקיימות בחירות למועצת התלמידים :

האם בבית הספר שלך מתקיימות בחירות למועצת תלמידים? (%)

למרות השכיחות הגבוהה של בחירות למועצת התלמידים, השאלה הבאה בדקה את מידת ההשפעה הנתפסת בעיני התלמידים למועצה בכל הנוגע לנושאים חשובים בבית הספר :

האם למועצת התלמידים בבית הספר שלך יש או אין השפעה על החלטות ההנהלה בנושאים חשובים? (%)

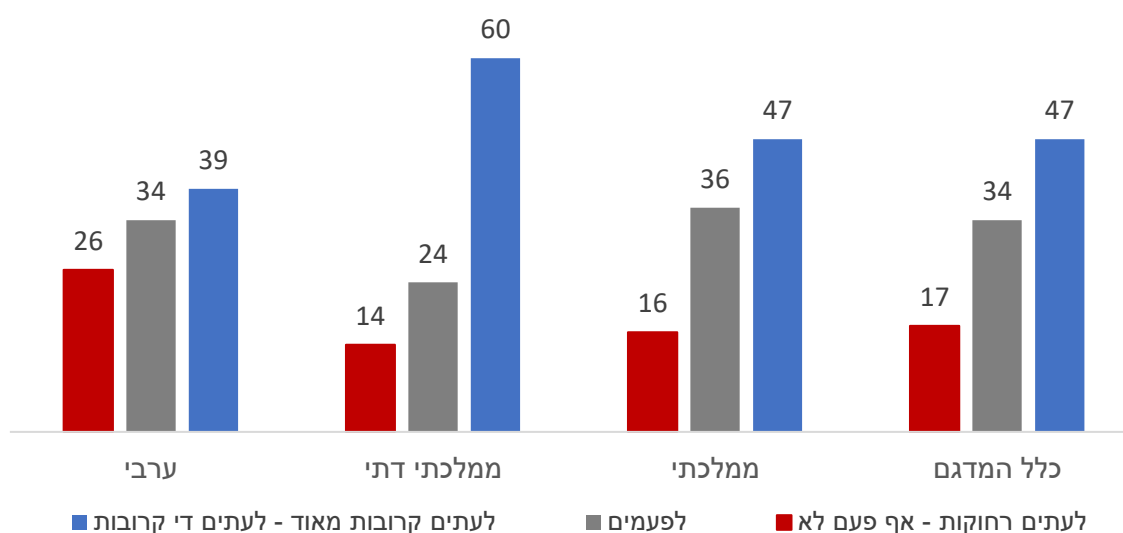

מעל ל – 60% מכלל המדגם טענו היא שמועצות התלמידים כמעט ואינן משפיעות באופן משמעותי על החלטות ההנהלה. שתי שאלות אלה מדגימות מאפיין מעניין של החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך. מצד אחד, מועצת תלמידים היא מוסד מוכר ונפוץ בבתי הספר המעוגן במסמכים שונים הקשורים לחינוך חברתי. רוב מובהק של בתי הספר בהם לומדים בני הנוער שהשתתפו במדגם מקיים בחירות למועצת תלמידים שהן חלק מתרבות בית הספר. עם זאת, השאלה השנייה ביקשה לבדוק באיזו מידה בני הנוער חושבים שיש השפעה למועצה הנבחרת על החלטות הנהלת בית הספר בנושאים חשובים ומרכזיים. כאן התשובה היא שברוב מובהק של בתי הספר, ההשפעה היא מועטה מאוד (47%) אם בכלל (17%). נתון זה מציג את אחת הבעיות המרכזיות של חינוך לדמוקרטיה כפי שהוא מתקיים בבתי הספר. הוא מדגים כיצד פעילויות שיש להן פוטנציאל משמעותי לתרגול של אזרחות פעילה ומעורבות אזרחית, השפעתן נעצרת בשלב הבחירות ו/או העיסוק בנושאים שאינם במרכז הכובד של פעילות בית הספר והתלמידים.

ההיגדים הבאים מתבוננים בנקודת המבט של בני ובנות הנוער על האופן שבו נושאים חברתיים ופוליטיים באים לידי ביטוי בכיתה ובשיח עם המורים. היבטים אלה חשובים, כי בניגוד למועצת התלמידים שהיא אירוע מוגדר וברור, השיח בכיתה אינו בהכרח מוגדר במסגרת זמן קבועה והעיסוק בנושאים חברתיים ופוליטיים יכול להיות משולב בתכניות הלימודים, אבל הוא גם בעל אופי מזדמן וקשור גם לאופן בו מורים ומורות נוהגים עם התלמידים בכיתתם מצד אחד ותופסים את תפקידם בהקשר זה מן הצד השני. דיונים אקטואליים בכיתה והאפשרות לעסוק בנושאים מורכבים ושנויים במחלוקת מפתחים את האוריינות האזרחית והם חלק בלתי נפרד מהטמעה של תרבות אזרחית בבתי ספר.

השאלה הראשונה בדקה האם בכיתה שלך נערכים דיונים בנושאים אקטואליים שנויים במחלוקת. נושאים שנויים במחלוקת הם תלויי זמן וקהילה. מה ששנוי במחלוקת במגזר הממלכתי דתי, אינו בהכרח כזה במגזר הממלכתי או הערבי ולהפך⁸. כמחצית מכלל המדגם סימן שדיונים מסוג זה מתקיימים לעיתים די קרובות ולעיתים קרובות מאוד (47%). 34% מכלל המדגם הגדירו דיונים אלה כמתקיימים לפעמים כפי שמראה התרשים הבא:

האם בכיתה שלך נערכים דיונים בנושאים אקטואליים שנויים במחלוקת? (%)

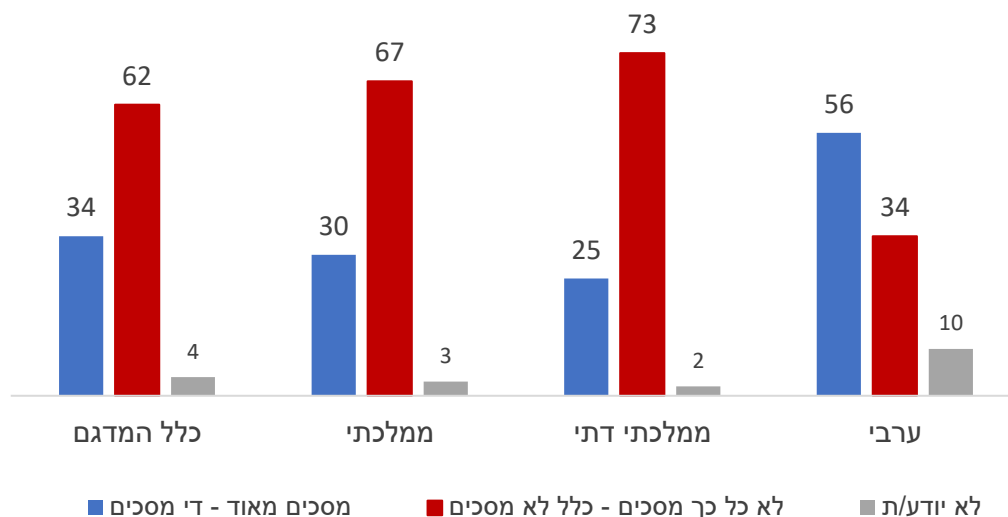

התמונה מורכבת יותר בפילוח המגזרי. בחינוך הממלכתי דתי נערכים דיונים בנושאים אקטואליים ושנויים במחלוקת באחוז גבוה משמעותית משאר המגזרים 60%; נתון הגבוה ממוצע המדגם. בעוד שהחינוך הממלכתי תואם את ממוצע המדגם, בחינוך הערבי התמונה הפוכה. אחוז גבוה יותר של נשאלים ענה שדיונים בנושאים אקטואליים ושנויים במחלוקת מתקיימים לפעמים (34%), לעיתים רחוקות ואף פעם לא (26%), הנתון הגבוה ביותר מבין המגזרים. את ההבדל ניתן להסביר בהבדלים במעמד ובאוטונומיה של כל אחד ממגזרי החינוך. בעוד שבחינוך הממלכתי דתי מידת האוטונומיה של בתי הספר היא גבוהה יותר, בחינוך הערבי רמת הפיקוח על התכנים והנושאים הנדונים גבוהה יותר מבשאר המגזרים. במובן זה אין זה מפתיע לראות שבאופן יחסי אחוז נמוך

⁸ הלפרין, עירן, 2016. "יחסם של מורים והורים לשיח בבית הספר בנושאים שנויים במחלוקת", דוח מחקר, כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך - מדיניות החינוך לדמוקרטיה, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

יותר של בני נער מדווח על קיום תכופ של דיונים מסוג זה. נתונים אלה מקבלים הקשר נוסף בהיגד הבא המתמקד באופן בו המורה נתפס בעיני התלמידים בהקשר זה.

רוב המורים שלי משתפים את התלמידים בדעות שלהם בנושאים פוליטיים וחברתיים (%)

בניגוד לשאלה על עצם קיום הדיונים, השאלה בדבר שיתוף המורים בדעותיהם על אודות נושאים פוליטיים וחברתיים, מלמדת על תמונה הפוכה. בעוד שאחוז גבוה מבני הנוער היהודים דיווחו על קיומם של דיונים בנושאים אקטואליים בכיתה, רוב מובהק של בני הנוער היהודים אינו מסכים עם הטענה שרוב המורים משתפים את התלמידים בדעות שלהם בנושאים פוליטיים וחברתיים. לעומת זאת מעל למחצית מבני הנוער הערבים מסכימים עם הטענה שרוב המורים שלהם משתפים אותם בדעות שלהם על אודות נושאים פוליטיים וחברתיים.

בבתי הספר הערבים מידת הפיקוח על התכנית הפורמלית היא גבוהה משמעותית מאשר בבתי הספר היהודיים בכלל ובבתי הספר הדתיים בפרט, ולכן קיומם של דיונים מובנים בנושאים אקטואליים ושנויים במחלוקת, שכיחותם נמוכה יותר. לעומת זאת, שיתוף בדעות אינו חייב להתקיים דווקא במסגרת השיעורים ויכול לשקף חלק מהדילמות עמן מתמודדים מורים ערבים במערכת החינוך הישראלית הקשורות במתח שבין הוראת תכנית הלימודים הפורמלית המגבילה במידה רבה את העיסוק בנושאים אקטואליים וחברתיים בווערים לבין הרצון לעסוק בנושאים המעסיקים את הנוער הערבי שלעיתים הם מנוגדים למסרים הרשמיים של משרד החינוך⁹.

⁹ ראו למשל: עראר, ח'אלד, ופאדיה אבראהים, 2016. "בסבך הציפיות הסותרות: אסטרטגיות לחינוך לזהות לאומית ערבית-פלסטינית בבתי ספר ערביים בצפון ישראל", גילוי דעת 10: 110-136.

7. סיכום

ניתוח הנתונים הכמותיים וההיגדים הפתוחים מלמד על שלושה היבטים. האחד, הפנמה של מצב המשבר של הדמוקרטיה בעת הזו וחשש לגביה. השני, היכרות עם המושגים הרלוונטיים העוסקים בדמוקרטיה, הן במובנה הפרוצדורלי והן במובנה הרחב והמהותי, אבל היכרות זו אינה מבטאת בהכרח הבנה והפנמה של המושגים מעבר לכותרות. ההיבט השלישי נכנס אל הכיתה וממתבונן בשני מופעים מרכזיים של חינוך לדמוקרטיה. האחד, מועצת תלמידים כניסיון ותרגול של בחירות, נציגות נבחרת הפועלת למען הקהילה והאפשרות של כל אחד מהתלמידים להשפיע באמצעות מהלך זה על מציאות חייו בבית הספר. השני, קשור באקלים הבית ספרי בכל הקשור לדיונים אקטואליים וטיפולן של חשיבה אזרחית ותרבות שיח. בשני המקרים קיים פער בין היכרות וקיומן של הפעילויות לבין מהותן המלאה.

למרות מגמות דומות בכלל המדגם, בפילוח המגזרי קיימים הבדלים המשקפים בעיקר את רמות האוטונומיה והפיקוח השונות של כל אחד ממגזרי החינוך. ההבדלים בין ההיגדים בערבית ובעברית משקפים את תפיסת יחסי הרוב והמיעוט במדינת ישראל ולכן ההיגדים בעברית מדגימים דגש גדול יותר על דמוקרטיה פרוצדורלית וקיומן של בחירות, הכרעת רוב וחשיבות קיומן של זכויות פרט באופן כללי ופחות קונקרטי. לעומת זאת, ההיגדים בערבית מתייחסים ברובם המובהק לסוגיות של שוויון אזרחי, צדק ומניעת אפליה וגזענות.

לאורך השנים נושא מדיניות החינוך לדמוקרטיה נידון בוועדות שונות, אך אינו מצליח לפרוץ באופן משמעותי את החסמים השונים העומדים בפניו ולהפוך למהלך מערכתי רחב בכלל מערכת החינוך¹⁰. הסקר מאפשר להתבונן בקהל היעד למהלכים אלה: בני הנוער בתקופה הזו, והאופן שבו הם מבינים את הנושא מצד אחד אבל חסרים עוגנים של ידע והתנסות מתמשכים מן הצד השני. שיעורי אזרחות בבית הספר לא נותנים את המענה הזה בעיקר כי הם נלמדים שעות ספורות בכיתה ט' ובי"א וי"ב. שיעורי אזרחות הם חלק מהסיפור אבל הם לא הסיפור המרכזי. היכולת לקדם מהלך מערכתי ארוך טווח ועמוק כדי שבני הנוער הלומדים במערכת החינוך לא רק יזהו את המשבר אלא גם יבינו אותו לעומק ויקבלו כלים לפעולה אזרחית להתמודדות עמו, היא האתגר המרכזי.

¹⁰ ראו: הופמן, תמי, 2020. [חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך. מסמך עקרונות](#). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.